

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Az *-i* morféma szerepkörei az Árpád- kor helyneveiben

Témavezető: Dr. Tóth Valéria
Egyetemi tanár

Készítette: Incze Tamara Livia
Magyar BA III. évfolyam

Debrecen, 2018

Tartalomjegyzék

1. A dolgozat témája, célkitűzései, forrásanyaga	3
2. Az <i>-i</i> morféma különböző funkcióinak kialakulása	5
2.1. Az <i>-i</i> mint helynévképző	5
2.2. Az <i>-i</i> mint birtokos személyrag	7
2.3. Az <i>-i</i> mint melléknévképző	7
3. Az <i>-i</i> helynévképző funkcionális kérdései: az alapszó lexikális természete	9
4. Az <i>-i</i> birtokos személyrag funkcionális sokszínűsége	12
5. A morfémák kronológiai jellemzése	15
6. Összegzés	18

Felhasznált irodalom

1. A dolgozat témája, célkitűzései, és a forrásanyaga

1.1. A dolgozatom morfológiai természetű: az *-i* morfémának a helynevekben megfigyelhető különböző morfológiai szerepköreit vizsgálja.

Az *-i* elem a helynevekben előfordul egyrészt helynévképzői funkcióban: ezt láthatjuk például az *Álcs-i* (1332: *Alchi*, Gy. 1: 593), *Fügöd-i* (1067k: *Fygudy*, Gy. 1: 81–2), *Haraszt-i* (1333: *Harazthi*, Gy. 1: 719), *Pály-i* (1294: *Pauli*, eccl., mon., v., Gy. 1: 650, J. 317, VP. 298, VRH. 109: 435) helynevekben.

Morfológiai szerepkörét tekintve az *-i* birtokos személyrag is lehet, erre hozhatjuk példaként az *Aba kereke* (1270-72: *Abo kereky*, Gy. 3: 519), *Kisakasztó bérc* (1329: *beerch Kysakazto beerchy*, Gy. 3: 374) *Verespéter ligete* (1341: *Verespetvrligety*, s., Gy. 1: 317), *Zádor völgye* (1310, *Zadur velghy*, vall., Gy. 3: 218) helyneveket, amelyekben az *-e* birtokos személyrag az *-i* alakváltozatában szerepel.

A helynevekben előforduló *-i* morféma emellett melléknévképző funkcióban is állhat: erre idézhetők példaként a *Baski-patak* (1330: *Boskypotok*, Gy. 1: 67, 85), *Gyaki-völgy* (1274: *Gokyvolg*, vall. Gy. 1: 488), *Hevesi nagyút* (1346: *Hevesynoghuth*, via magna, Gy. 3: 56), *Idai nagyút* (1330: *Ydaynoguth*, via magna, Gy. 1: 53, 85, 93), 1: 683) helynevek.

A dolgozatom ezeket az elemeket több szempontból vizsgálja. Bemutatom egyrészt a morfémák történetét. A vizsgált elemek etimológiai tekintetben összetartoznak, a közöttük lezajlott funkcióhasadás ugyanakkor már a legkorábbi adatokból is látható. Emellett további két aspektust állítok előtérbe: egyrészt a funkcionális megközelítést alkalmazva az *-i* szerepköreire és ezek elkülönülésére fókuszálok. Másrészt pedig a morfémák kronológiai sajátosságait tanulmányozva vizsgálom a helyneveket.

1.2. Az elemzéshez forrásként felhasznált nyelvi anyagot egy olyan egyesített helynévszótárból merítettem, amely a következő szótárak anyagából tevődik össze. Belekerült ebbe az egyesített állományba a 2005-ben megjelent, HOFFMANN ISTVÁN által szerkesztett Korai magyar helynévszótár (KMHsz.), illetve a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1-3. kötete HOFFMANN ISTVÁN, RÁCZ ANITA és TÓTH VALÉRIA szerkesztésében. A történeti-etimológiai szótárak közül pedig foglalkoztam BÉNYEI ÁGNES-PETHŐ GERGELY: Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvi elemzése (1988), TÓTH VALÉRIA: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára (2001), PÓCZOS RITA: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése (2001), valamint RÁCZ ANITA: A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-

etimológiai szótára (2007) című köteteinek helyneveivel. Az ezekből a munkákból összeállított egyesített helynévszótárból gyűjtöttem ki azokat az adatokat, amelyek az *-i* szerepköreinek bemutatására felhasználhatók voltak.

Összesen 414 helynévből álló korpusz jött így létre. Az adatok között 294 olyan helynév szerepel, amely mint helynévképzőt tartalmazza az *-i*-t. Mindössze 39 adatban láthatjuk az *-i* melléknévképzőt, 73 helynévben az *-i* mint birtokos személyrag van jelen. A nyelvi adatokat egy adatbázisba rendeztem, ahol elvégeztem a morfológiai elemzésüket is: névrészekre és névelemekre tagoltam a kigyűjtött helyneveket. Ez az állomány szolgál a saját analízisem alapjául.

2. Az *-i* morféma különböző funkcióinak kialakulása

Az *-i* morfémacsoport forrása az az ősi, finnugor *-k ~ γ* latívuszrag lehetett, amelynek 'valakihez vagy valamihez tartozást' kifejező jelentése volt. Ez a morféma az ősmagyar kor előtt vokalizálódott *-i*-vé, és az akkor még alsó nyelvéllású tövéghangzóhoz kapcsolódva azzal diftongust alkotott. Ez után többirányú fejlődés történt. Az ősmagyar korban a diftongus monoftongizálódott, az így létrejövő *-é ~ -í* morféma funkcionálisan elkülönült. Az *-é* birtokjelként, az *-í > -i* pedig melléknévképzőként és helynévképzőként funkcionált (TÓTH V. 2010: 18).

Az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportját a személynévi alapszóból létrejött nevek alkotják. A későbbiekben aztán megjelentek olyan *-i* képzős helynevek is, amelyek más alapszavakból alakultak, ezekben már kétségkívül az önállósult helynévképzőt kell látnunk. A képző írásmódja következetes, emiatt arra következtethetünk, hogy a birtokjeltől alakilag hamar elszakadt az *-i* helynévképző. A két funkció közötti kapcsolat megszűnését azok az adatok tükrözik, amelyek személyt jelölő alapszóból keletkeztek ugyan, s ezért azok morfémaját birtokjelként is felfoghatnánk, de a kétnyelvszótagos tendencia érvényesülése miatt az alapszó és így a névszerkezet is elhomályosult: *Petri* (1304: de, v. Gy. 1: 132), *Nemti* (1410: *Nemphy*, p. Gy. 1: 646, J. 305 ~ *Nempti* (Cs. 1: 618) (SZEGFŰ 1991: 254).

Ragból lett képző az *-i* melléknévképző: az előbb említett helyhatározóragból jött létre. Ez a hangalaki és funkcionális elkülönülés ingadozásokon keresztül történt. A korai ómagyar kor helynévi adataiban feltűnően gyakori az *-i* birtokos személyragként. A későbbiekben az *-i* birtoktöbbsítő jellel való egybeesése miatt az E/3. birtokos személyrag *-i* alakváltozata háttérbe szorult. Ez az alakváltozat viszont a korai ómagyar korban is még gyakori volt. Erre abból következtethetünk, hogy amikor nem állt fenn a zavaró homonímia esete, akkor az *-i* használati gyakorisága feltűnően magas ebben a szerepkörben (KOROMPAY 1991: 280).

2.1. Az *-i* mint helynévképző

Ebben az egységben az *-i* helynévképző hangtörténeti-etimológiai bemutatására és a birtokjeltől való funkcionális elkülönülésére térek ki az előbbieknél részletesebben.

A helynévképzés mint funkció megjelenését valószínűleg az ősmagyar korra tehetjük, de ekkor valószínűleg még jóval kisebb teret kapott a helyjelölésben, mint a későbbi időszakokban (SZEGFŰ 1991: 253). A szakmunkák szerint az *-i* helynévképző az *-é* birtokjel alakváltozataként született meg. A funkcióváltás, a funkcionális elkülönülés a morféma elsődleges szemantikai tartalmát figyelembe véve valószínűleg a személynevekből vagy a

személyt jelölő közzavakból alakult helynevekben indulhatott meg (BÉNYEI 2012: 79). Az *-i* helynévképzőnek a birtokjeltől hangalaki és funkcionális elkülönülése bizonyára ingadozásokon keresztül valósult meg. Efféle ingadozást mutat az *Ősi* településnév. KISS LAJOS úgy tartja, hogy ez az *Ős* személynév birtoklást kifejező származéka, s a település adatai azt jelzik, hogy ez a településnév *Őse* ~ *Ősí* formában hangzott: ez a körülmény talán az *-é* ~ *-i* a korban osztatlan, azonos funkciójú jelenlétét jelzi (TÓTH V. 2010: 20). A helynevekben az *-i* képző gyakoriságával szemben az *-é* birtokjelnek alig találjuk a nyomát, aminek háttérében az említett funkcionális elkülönülés állhat. Az *-i* helynévképző a története folyamán magára vett egyfajta 'hely' jelentést. Erről a folyamatról tanúskodik, hogy a formáns utóbb már nemcsak személynévből és személyt jelölő közzavakból létrejött településnevekben tűnik fel, hanem más szemantikai tartalmú szavakhoz is hozzákapcsolódik (TÓTH V. 2010: 30).

Az *-i* helynévképző a nevek változástörténetében is szerepet játszik azáltal, hogy meglévő helyneveket bővít: pl. *Takács* (1304/1464: Seb. de *Takach*) > *Takácsi* (1315: Greg. f. Alex-i de *Takachy*, Gy. 2: 635). Feltételezhetjük, hogy a településnév *-i* helynévképzővel utólagosan bővült (TÓTH V. 2008: 113). A település nevének későbbi adatai már bizonyosan *-i* helynévképzőt tartalmaznak: 1488: *Kapolnastakachy*, *Alsó-Takachy* (Cs. 3: 255). A szakirodalom álláspontja szerint az *-i* legproduktívabb időszaka a 13-14. század volt (BÉNYEI 2012: 84), amit az is jelez, hogy ez idő tájt gyakran kapcsolódott másodlagosan már létező településnevekhez (TÓTH V. 2008: 118). Az *-i* egyébként elsősorban településnevek körében tűnik fel, ami azt jelzi, hogy településnév-formánsi szerepe lehetett (BÉNYEI 2012: 15). A TNyt. úgy fogalmaz, hogy az *-i* képző szerepe a településnevekben az lehetett, hogy a helynevek tulajdonnévi, konkrétan településnévi minőségét hangsúlyozza (SZEGFŰ 1991: 255). A településnevek körében olyan névpárokot is kimutathatunk, ahol a képzős és a képző nélküli alakokat párhuzamosan használták. Ilyen helynevek például: *Baráti* (1269: *Baraty*, de, v. Gy. 2: 580-1) ~ *Barát* (1232: *Borat*, Gy. 2: 580), *Takács* (1330: *Takach*) ~ *Takácsi* (1315: *Takachy*, Gy. 2: 635). De arra is említ példákat a szakirodalom, hogy az *-i* képzős helynév másik képzős formával váltakozik: *Kincsi* (1540: *Kincsi*, Gy. 2: 169) > ma *Kincses*. A változás eredményeként feltűnő *Kincsej* (1291: *Kunchey*, uo.) > *Kincsi* módosulás az *-i*-vel funkcionálisan és keletkezéstörténetileg is rokon *-j* képzőnek a névelemcsere folyamatába történő szórványos bekapcsolódására ad példát. Ezt magyarázhatja a *-j* helynévképzői szerepének gyors elhomályosulása (TÓTH V. 2008: 137). A *-j* képző produktívitasának korai megszűnésére utal az, hogy míg az *-i* gyakran kapcsolódott már meglévő helynevekhez, a *-j*

vel való bővülés csupán szórványos változás maradt (TÓTH V. 2008: 124). Az *-i* helynévképző használata a kései ómagyar korban visszaszorult.

2.2. Az *-i* mint birtokos személyrag

A helyneveknél jól elkülöníthető csoportot alkotnak az olyan birtokos jelzős összetételek, ahol *-i* formában jelenik meg a birtokos személyrag. Ezek a nevek hasonlítanak az *-i* képzős helynevekre, de azokkal szemben minden esetben kétrészes névformák, és ahogyan arra a TNYt. is rámutat, bennük a birtokos személyrag *-i* és *-e* formája gyakran váltakozik is egymással: pl: *Tancskereke* ~ *Tancskereki* (1322: *Tanchkereky*, p., v., Gy. 1: 673, J. 361, VP. 301, 1566: *Thanchkereke*, p., pr., AnjouOklt. 1: 290/583, Gy. 1: 673), *Atyaveleze* ~ *Atyavelezi* (1347: Welez al. nom. *Athauelezy*, 1348: *Athaueleze*, Cs. 1: 182, A. 5: 245).

A korai ómagyar korban adatokkal igazolható az a jelenség, amelynek a gyökerei az ősmagyar korra nyúlnak vissza: az E/3.-ben palatális tövek esetén az *-i* (< *-í*) morfémat tartalmazó szóalakok kettős értékével kell számolnunk, hiszen a toldalék lehet a birtoktöbbsítő jel fővariánsaként megjelenő *-i*, de lehet az E/3. birtokos személyrag alakváltozata is (KOROMPAY 1991: 278), sőt emellett (mint láthattuk) helynévképző is. Mivel a helynevek egyes számúak az azonosító funkciójukból következően, ezért a birtoktöbbsítő jel és a személyjel közötti grammatikai homonímia nem zavaró: a helynevekben a birtoktöbbsítő jel csak igen ritkán jelentkezik: pl. *Falu földei* (1325: *Folufeuldey*, t-s arabiles (Gy. 2: 574 [-*feldey* alakban], 586).

Az E/3 birtokos személyrag az ősmagyar kor második felében *-á/é* ~ *i* hangalakban jelentkezett, funkciója pedig eredetileg egyes és többes számú birtokra egyaránt utalhatott. A párhuzamos alak- és funkciómegoszlás lehetőségét E/3.-ben a palatális formában meglévő kettősség teremtette meg, és innen kiindulva került be az *-i* a paradigma többi tagjába is (KOROMPAY 1991: 260).

2.3. Az *-i* mint melléknévképző

A melléknévképző – amint ezt a korábbiakban is jeleztem – helyhatározóragból jött létre. Valahonnan származást, valahova tartozást fejezett ki eredetileg ez a morféma. A tulajdonnevekben általában megkülönböztető funkciója van: lakóhelyet vagy származási helyet jelez: pl. *Szepesi* 'szepesi' (1318: *Scepusy*, 1275/1412: *Scepsy*, Gy. 1: 146), *Arnóti* (1230: *Ornolthy*, t. Gy. 1: 753).

A helynevekben az *-i*-nek másféle szerepkörei alakultak ki, illetve tekinthetőek dominánsnak: valahol levést (pontszerű helyeknél), valahonnan érkezést (víznevekben), valamint valahová irányulást (útnevekben) fejeznek ki. A helynevek körében ezért nem szokatlan a képzett helynév + földrajzi köznév szerkezet: *Bűdi-eresztvény* (1316: *Bwdy-herestwyn* ~ *Budiherestwyn*, rub., Gy. 1: 74, 87, Anjou-Oklt. 4: 123/315), itt az *-i* melléknévképző az elhelyezkedés pontos funkcionális tartalmát fejezi ki. Az *Idai nagyút* (1330: *Ydaynoguth*, via magna, Gy. 1: 53, 85, 93) esetében viszont az 'oda vezet' funkció jelentkezését láthatjuk, míg a *Baski-patak* (1330: *Boskypotok* Gy. 1: 67, 85) példája pedig az 'ott, onnan folyik' jelentéstartalmat hordozza.

A helynév képzős származéka összességében és általánosságban azt a célt szolgálja, hogy a név lokális jellemzőjére, illetve a helynek az adott település közelében való fekvésére utaljon. Jellemző ilyen módon, hogy a helyet jelölő determinánsok *-i* melléknévképzővel szerepelnek a szintagmatikus szerkesztésű nevekben (TÓTH V. 2008: 79). Az *-i* melléknévképző a változásokban is részt vesz: összetett helynevekben láthatjuk, hogy az előtagban szereplő helynévi névrész az *-i* melléknévképzővel bővült másodlagosan. Az *-i* képzővel való bővülés összetett településnevek előtagján is bekövetkezhetett: *Telekbánya* (1341: *Telukbanya*, A. 4: 121-2) > *Telkibánya* (1438: *Thelkybanya*, Cs. 1: 201) (TÓTH V. 2008: 120).

3. Az *-i* helynévképző funkcionális kérdései: az alapszó lexikális természete

Ebben a fejezetben az *-i* helynévképzővel alakult nevek funkcionális-szemantikai és lexikális csoportjait mutatom be. Az adatok között 294 olyan helynév szerepelt, amely mint helynévképzőt tartalmazza az *-i*-t. A 294 adat közül összesen 215 alakult személynévből, illetve személyt jelölő közsözből: népnévből vagy foglalkozásnévből. Az adatok között emellett (ritkábban) előfordulnak növényzetre utaló nevek: *Berky* (1329/1394: *Berky*, Gy. 1: 351), állatvilágra utaló helynevek: *Hódi* (1230: *Hudi*, 1337: *Hody*, Gy. 1: 178). Az *-i* képzősök között találunk végül olyan neveket is, amelyek valamilyen természeti objektumra vagy építményre utalnak: *Árki* (1325: *Árky*, Gy. 1: 172), *Teremi* (1299/1580: *Teremi*, Gy. 2: 187). BÉNYEI ÁGNES szerint ez utóbbi elnevezésekben biztosan az *-i* általános helynévképző funkcióját kell látnunk, hiszen fel sem merülhet az efféle névszerkezetekben a birtoklás funkciója (2008: 83).

A helynévtörténeti szakirodalom egyetért abban, hogy az *-i* az *-é* alakvátozata. Ehhez a TNyt. azt is hozzáteszi, hogy az *-i* a korai ómagyar korban helynévképző funkcióban önállósult (SZEFGŰ 1991: 254). A funkcióváltás – amint erre már utaltam az előzőekben – a személyekről elnevezett helynevekben indulhatott meg. A korábbi 'birtoklás' jelentés a funkcionális elkülönülés során elhomályosult (BÉNYEI 2012: 80).

Mindezek alapján az is érthető, hogy az *-i* képzős helynevek kronológiailag legkorábbi csoportját a személyre utaló alapszavakból létrejött nevek között találjuk meg: pl. *Bődi* (1075/+124/+217: tributum transitus super Tizam, qui nuncupatur *Benildi* [f: *Beuildi*] Gy. 1: 892), *Fügödi* ([1067 k.]/267: prist. *Fygudy* Gy. 1: 81–2). Itt tehát nemcsak személynevekből, hanem emellett minden személyt jelölő közsözből (tehát a foglalkozás- és tisztségnevekből, illetve a népi hovatartozást jelölő lexémákból) alakult elnevezésekkel számolnunk kell. Ezek a névformák a település (vagy általában a hely) birtokosát, illetve az ott lakó embereket nevezik meg.

Az adatbázisomban 102 személynévből alakult helynév szerepel (ez az *-i* képzős nevek 35%-a). Ezeknek a neveknek az etimológiáját a FNESz., illetve az általam használt etimológiai szótárak alapján határoztam meg, s az ott olvasható információk alapján soroltam be őket a személynévből alakult helynevek körébe. Ilyen helynevek például: *Béli* (1528: *Beli* ComBih.38), *Bori* (1291: *Bury* [3a], fons, aqua Gy. 3: 152, 181, 182), *Écsi* (1587: *Eczy*, ComBih. 110), *Jánosi* (1317, 1319: *Janusy*, v., Gy. 1: 96), *Petri* (1281: *Pethiry*, p., HOkl. 88), *Saulszéki* (1156: *Saulscekei*, Gy. 1: 475), *Temeri* (1332–7/PR.: *Temeri*, Gy. 1: 240). Ezekben

az elnevezésekben az adott településen birtokos személy nevéhez kapcsolódóan jelenik meg az *-i* képző, funkcionálisan ez tehát itt áll legközelebb az eredeti szerepéhez.

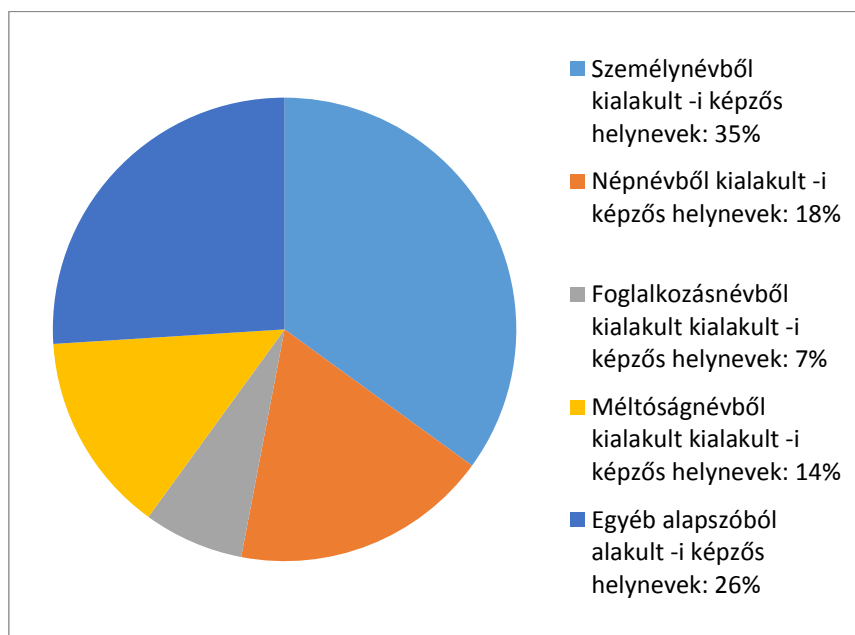
Az általam egybeállított adatállományban 20 olyan helynevet találunk, amelyben foglalkozásnévhez kapcsolódott az *-i* helynévképző (ez az *-i* képzős nevek 7%-át teszi ki). A *Csősi*, *Kovácsi* helynevekre több adat is található. A *Csősi* háromszor (pl. (1214/550: *Cheusci*, v. Gy. 1: 609), a *Kovácsi* helynév nyolcszor (pl. (1319: *Koachy*, p., Gy. 1: 330) fordul elő. De más foglalkozásnévi lexémák is fellelhetők a településnevek alapszavaként: pl. *Ácsi* (1330: *Alchy*, v. Gy. 1: 847), *Igrici* (1379: *Igrichy*, Gy. 2: 72), *Szűcsi* (1334: *Zuchy*, p. Gy. 1: 239), *Tárnoki* (1332: *Tarnuky*, p. Gy. 1: 873).

Meg kell jegyeznünk, hogy ezeknél a neveknél ritka, hogy más képzővel is előforduljanak, és közöttük a képzőtlen (formáns nélküli) forma sem gyakori. A foglalkozásnevekkel rokon kategóriát alkotnak a méltóságnevek, azoktól eltérően azonban ez utóbbiak nem emberek csoportjára, hanem egyetlen emberre utalnak. Tisztségnévből alakultak ki a következő helynevek: *Apáti* (1275: *Apathi*, v., Gy. 1: 62), *Papi* (1338/439: *Popy*, p., Gy. 1: 726), *Püspöki* 1261/1271: *Pispuky*, Gy. 1: 512): az *Apáti* tizenhétszer, a *Papi* helynév hatszor, a *Püspöki* név szintén hatszor fordul elő az állományban. Összesen méltóságnévből 41 helynév alakult *-i* képzővel (ez 14%-a az *-i* képzős neveknek). Ezeknél a neveknél ugyancsak az figyelhető meg, hogy közöttük gyakoribb a képzős forma, mint a képzőtlen.

Az adatállományban 52 népnévből alakult helynév található, *Csehi* (1346: *Chehy*, p., Cs. 2: 477, A. 4: 642), *Oroszi* (1282: *Vrusi* (J. 310), *Németi* (1410: *Nemphy*, p., Gy. 1: 646, J. 305), *Tóti* (1284/410: *Thothy* (Gy. 1: 677, J. 370). RÁCZ ANITA a FNESz. alapján végzett vizsgálatot, s ebben azt mutatta ki, hogy az egyrészes népnevek 86%-a *-i* képzős. Tehát azt mondhatjuk, hogy az ómagyar korban a népnevekhez az *-i* képző járult a leggyakrabban. Ennek magyarázataként a népnevek szemantikai jellegét és ehhez kapcsolódva a képző eredetét, eredeti jelentését és funkcióját említhetjük meg (RÁCZ A. 2008: 106). RÁCZ ANITA a népnévi településneveket feldolgozó monográfiájában már a teljes e körbe tartozó névállomány alapján fogalmazott meg megállapításokat. Ezek közül a témám szempontjából a következő megfigyelések emelhetők ki. A népnévi alapszóból képzővel létrejött helynevek 79%-a *-i* képzővel alakult ki. Ennek magyarázatául szolgálhat a népnevek szemantikai jellege és ehhez szorosan kapcsolódva a képző eredeti jelentése és funkciója: a képző ugyanis – amint erre már utaltam az előzőekben – az *-é* birtokjelből alakult ki, és attól alak- és jelentéshasadással különült el, és helynévképző funkcióban önállósult (RÁCZ A. 2016: 113-114).

Az adatok számarányát megvizsgálva végül elmondható, hogy a leggyakoribb struktúrának a „személynév + -i” típusú helynév bizonyul.

A következő kördiagram azt mutatja, hogy a 294 ide tartozó helynév közül milyen százalékos arányban alakultak ki nevek a különböző alapszavakból. A vizsgált adatállomány 35%-át teszik ki a személynévből kialakult -i képzős helynevek. A népnévből alakult helynevek 18%, a méltóságnévből 14%, a foglalkozásnévből 7% -i képzős helynév alakult ki. Az e körbe tartozó nevek 26%-a más típusú alapszóból keletkezett. Itt említhetők meg a térszíni formákból kialakult helynevek: *Réti* (1332: *Rety*, p. ~ *Rethy*, p. Gy. 1: 802), *Parlagi* (1325: *Parlagy*, de, p., t. Gy. 1: 129, Anjou-Oklt. 1: 158/ 271, 2: 119/263, 7: 111/233, 9: 278/ 514), *Szigeti* (1214/550: Paul de v. *Sciguetij* Gy. 1: 672, VRH. 126: 527), előfordul eszközre utaló alapszó: *Lánci* (1219/550: *Lanczij*, v. (Gy. 1: 785), illetve tárgyra utaló alapszó is: *Köbli* (1299: *Kubylí*, p. Gy. 1: 115). Növénynevekből is jöttek létre helynevek: *Gesztí* (1292: Lad-o de *Gesty*, Gy. 1: 773) *Cserdi* (1341: *Serdy* Cs. 2: 477, A. 4: 130), *Cseri* (1330: Blas. f. Nic-i de *Chery* (Gy. 1: 294), *Fűzi* (1338: Olzebus al. nom. *Fizy* (Cs. 1: 221, F. 8/7: 161, ComAbTorn. 78), *Nyíri* (1270/272: *Nyri*, v. (Gy. 1: 125).

1. ábra Az -i képzős helynevek alapszavainak százalékos megoszlása

4. Az *-i* birtokos személyragot tartalmazó nevek funkcionális sokszínűsége

A birtokos jelzős szerkezetű helynévtípus a mai névrendszerben ritkábban fordul elő. A korai ómagyar korban viszonylag gyakori névstruktúra volt. Ezek a helynevek alakilag birtokos jelzős szerkezetűek, de szemantikailag az ilyen típusú helynevek jó részében nem valóságos birtokviszony fejeződik ki. A magyar helynévrendszer egyik legnagyobb csoportját alkotják a szintagmatikus szerkesztéssel, jelzős szerkezetből kialakult helynevek. Az analízisek azt mutatják, hogy a birtokos jelzős és a minőségjelzős szerkezetek igen gyakran nem különülnek el élesen egymástól (TÓTH V. 1996: 59-60).

A birtokos személyrag a kétrészes nevek második névrészen fordul elő: *Apát bükkje* ([1266]/266/274: *Apat Byky* [biki], Gy. 3: 150, 210, 254), (*Haró völgye* 1286/XVI.: *Horou welghy* [velgyi], vall., Gy. 1: 447), *Mihály rekesze* (1347: *Mihalrekezy*, stag., J. 334, A. 5: 49), *Visa erdeje* 1326: *Visaerdei*, s., Gy. 3: 378). A birtokos személyrag nagyobb részt a helynevek földrajzi köznévi *-i* névrészehez kapcsolódik. Olyan helynevekkel is találkozhatunk ugyanakkor, ahol az utótag helynévi lexéma: *Györgykérje* (1317/323, 1323: *Gyurghkery*, t. Gy. 1: 223) *Leonárdnyékje* (1303>399: *Fynta f-a Leonardi de Nyek* ... p. *Leonardneky*, Gy. 1: 228).

A vizsgált adatállományomban az *-i* mint birtokos személyrag 73 helynévben van jelen. E helynevek létrehozásában 27 földrajzi köznév vett részt. A leggyakoribb ilyen köznév a *telke*, amely 12 névben van jelen: pl.: *Derzstelke* (1270/272: *Ders Teluky* [-telüki], v., Gy. 1: 77), *Dústelke* (1340>348: *Duusteluky*, p., Z. 2: 311), *Fülöptelke* (1274>340: *Phylupteluky*, Gy. 1: 176), *Oláhtelke* 1294/366: t. seu v. *Tohou sive Olahtheleky* Gy. 1: 832). Hasonlóan fontos szerepe lehetett az ilyen típusú helynevek létrehozásában a *kereke* és a *völgye* lexémáknak. Az előbbi nyolcszor fordul elő a vizsgált adatállományban: pl.: *Aba kereke* ([1270–72]>XVI.: *Abo kereký* Gy. 3: 519), *Tótkereke* (1430: *Thoskereký* alio nomine *Bodogazzonteleke* J. 217), az utóbbi hatszor fordul elő: pl.: *Kőris völgye* (1332: *Kewresuelgy*, vall., Gy. 1: 275), *Széki völgye* (1286/XVI.: *Zeký wewlghy*, vall., Gy. 1: 447, 475). A *feje* és a *bérce* köznév is gyakori az ilyen típusú helynevekben, mindkét köznév ötször fordul elő a birtokos személyragos helynevekben. Az előbbire hozható példának: *Áj feje* (1255: *Ayfey* [ájfeji], mo., Gy. 1: 98), a *bérce* köznév előfordulására példa: *Egyház bérce* (1341: a qd. monte eccl-e *Eghazbercy* vocato, Gy. 3: 372), *Dolna bérce* (1295: *Dolnaberchy*, mo., Gy. 3: 42, 70). A további földrajzi köznévi utótagok felsorolásától (a kisebb előfordulási gyakoriságuk miatt) eltekintek.

A birtokos jelzős összetételek között vannak olyanok, amelyek valóságos birtoklást fejeznek ki: *Ádám vejsze* (1261/394: *Adam vezy* [vészi] piscat. Gy. 3: 387, 414), *Derzstelke* (1270/272: *Ders Teluky* [-telüki], v. Gy. 1: 77), *Györgykérje* (1317/323, 1323: *Gyurghkery*, t. Gy. 1: 223), *Kenézrekesze* (1258/352/436: *Kenezrekezy*, Gy. 2: 634), *Apát réve* (1293: *Apathrevy ~ Apathrewy*, loc. Gy. 2: 506), *Verespéter ligete* (1341: *Verespetvrligety*, s. Gy. 1: 317). A birtokos jelzős szerkezetű összetett földrajzi nevek valakinek a tulajdonába lételt, valakihez tartozást fejeznek ki (ZELLIGER 1991: 547).

Előfordulnak olyan birtokos jelzős összetételek is, amelyek nem fejeznek ki valóságos birtoklást. A birtokos személyragnak a birtokviszony kifejezése mellett ugyanis számos más funkciója is van a helynevekben. Helyviszonyt fejez ki pl. a *Várvize* (1438: *Varvyze* Cs. 1: 627), ez eredetileg egy vízfolyás neve volt, amely egy vár mellett épült. Megfigyelhető az adott településhez tartozást kifejező nevek típusa is: *Dolna bérce* (1295: *Dolnaberchy*, mo., Gy. 3: 42, 70), *Visa erdeje* (1326: *Visaerdei*, s. (Gy. 3: 378), *Széki völgye* (1286/XVI.: *Zeky wewlghy*, vall., Gy. 1: 447, 475) neveknél látható. Ezek a nevek tehát helyviszonyt fejeznek ki.

A birtokos jelzős összetételekben gyakori az osztály-egyed viszony kifejeződése is. Ezeknél a neveknél a birtokviszony azonosítást fejez ki. A második névrész, tehát a földrajzi köznévi segít a pontosabb azonosítást, illetve megjelöli az objektum fajtáját. Erre hozható példának a : *Kecső vize* (1295/315: *Kechewyzy*, aqua ~ *Kochewyzy* [f: *Kechewyzy*], fl. Gy. 2: 459, 514, 530) *Kőrös vize* (1330, 1332: *Keurusuizy*, fl. (Gy. 1: 248, 306) elnevezés.

A birtokos jelzős összetételek rész-egész viszonyt is kifejezhetnek. Ez két dolog szoros összetartozását fejezi ki. Ilyen nevek esetében az első névrész jelöli az egész objektumot, az objektum egy kisebb részét jelöli meg a második névrész. Általában az utótagjuk egy földrajzi köznévi az előtagjuk pedig egy helynévi: *Dolna bérce* (1295: *Dolnaberchy*, mo. Gy. 3: 42, 70), *Magas-hegy bérce* (1256: ad qd. Berch ... *Mogoshegbercy* Gy. 3: 42, 108). Problematikus csoportot alkotnak azok a víznevek, amelyek a második névrésze a *vize*. Ez a földrajzi köznévi kifejezhet osztály-egyed, illetve rész-egész viszonyt is, ugyanis nem tudjuk eldönteni, hogy az említett köznévi anyagnévi szerepben vagy földrajzi köznévi szerepben áll-e elnevezésekben (TÓTH V. 1996: 57).

A birtokos jelzős szerkezetből álló neveknek van olyan típusa, amelynek a szerkezete birtokos jelzős, viszont szemantikailag minőségjelzősnek tekinthetők. Ezek olyan helyneveknél fordulnak elő, amelyeknek első névrésze az adott helyre jellemző növényzetre vonatkozik, általában a hely jellegzetes tulajdonságát emeli ki, illetve a hely sajátosságait mutatja meg. Ilyen adat: *Kőrös völgye* (1332: *Kewresuelgy*, vall., Gy. 1: 275). Vannak olyan

nevek is, amelyek az erdőben található fákra utalnak: *Bodzás erdeje* (1326: *Buzyaserdey* [buzjás-], s., Gy. 3: 325, 326, 379), *Kökény kereke* (+1015/+158//403/PR.: *Kuchinkereby* [f,,: -kereky], DHA. 73, Gy. 1: 331). Az utóbbi helynévben nem valódi birtokviszony kifejezése történik, hanem az a szemantikai tartalom jelenik meg, hogy az erdő jellegzetes növénye a kökény. Olyan szintén sajátosságot kifejező összetételeket is találhatunk, amelyeken a 'hely és ami ott található' jegyet láthatjuk: *Kisakasztó bérce* (1329: *beerch Kysakazto beerchy* Gy. 3: 374).

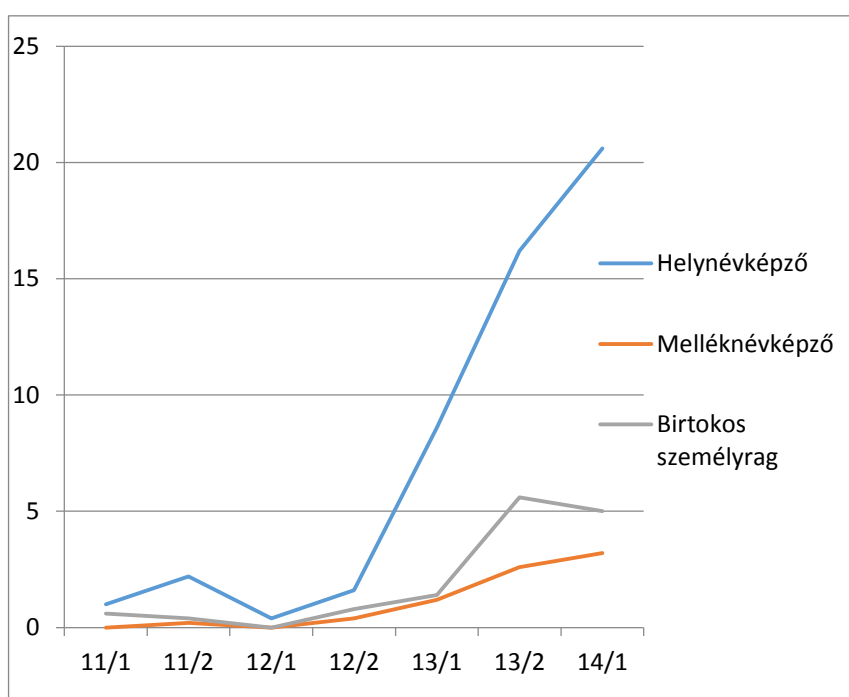
Az első névrész alapszava alapján is csoportosíthatjuk ezeket a neveket. Első névrészként szerepelhetnek személynevek, méltóságnevek, népnevek is. Népvétet találunk például az *Oláhtelke* (1294/366: t. seu v. Tohou sive *Olahtheleky* Gy. 1: 832), *Tótkereke* (1430: *Thoskereky* alio nomine Bodogazzonteleke, J. 217) elnevezésekben, személynév szerepel viszont a *János telke* (1328/406/413: *Janustheleke* Személyekről elnevezett nevek között ritkán találhatunk szentekre utaló összetételeket is: *Szentpáhtelke* (1429: *Zenthpalteleky* (ZO. 8: 382). Méltóságnévből is létrejöhetnek összetételek: *Apát réve* (1293: *Apathrewy* ~ *Apathrewy*, loc. Gy. 2: 506).

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a birtokos személyragos helynevek funkcionálisan és lexikálisan is változatosak. Kifejezhetnek valódi birtoklást is, de előfordul, hogy csak formális szerepe van a birtokos személyragnak és nem fejez ki tényleges birtoklást.

5. A morfémák kronológiai jellemzése

Ebben a fejezetben a 3 morféma időbeliségét mutatom be vonaldiagram segítségével. Fél évszázados intervallumonként meghatározva vizsgálom az adott funkció megterheltségét. Az a célom, hogy rámutassak arra, hogy az egyes funkcióban álló morfémáknak mikor a leggyakoribb a használatuk, illetve hogy mikor szorul vissza a produktivitásuk.

5.1. KRISTÓ GYULA a 11. század legelejére, illetve a 10. század legvégére helyezte az első *-i* képzős településnév megjelenését, aki a településtörténeti szempontokat figyelembe véve, példákkal bizonyítva a képző legproduktívabb időszakának a 13-14. századot határozta meg, s az effajta településnevek keletkezésének korát a korábbi felfogástól eltérően a 15. századig tolt ki (1976: 77). Az általam vizsgált adatállományra is igaz ez a megállapítás. Megfigyelhető, hogy a mindhárom morféma a 13-14. században volt a legproduktívabb. A morfémák kronológiai görbáját a következő vonaldiagramon szemléltetem.

2. ábra A morfémák kronológiai jellemzője

Először az *-i* helynévképző kronológiai görbéjére térek ki, ezt a diagramon kék színnel jelöltem. A 13. század második felében és a 14. század első felében volt a legproduktívabb az *-i* helynévképzős névforma. LADÁNYI MÁRIA szerint produktivitásról akkor beszélhetünk, ha egy nyelvi minta szabadon használható új, konkrét nyelvi formák létrehozására (2007: 41). A morfológiai szabályosság azt jelenti, hogy egy morfológiai művelet nem egyedi, hanem szabályszerűen rögzíthető. A szabály adja meg azt a műveletet, amely során egy új morfémát

kapunk (SZEFGŰ: 207: 51). Az *-i* helynévképzőre a legkorábbi adatok a 11. század első feléből valók, igaz, ezek kétes hitelességű oklevelekből származnak: pl. *Ormándi* (+1015/+158//403/PR.: *Vrmandy*, v., +1015/+158//XV.: *Vrmandi*, DHA. 75, Gy. 1: 352), *Kölkedi* (+1015/+158//403/PR.: *Kulkedý*, v., DHA. 73, Gy. 1: 331). Az adatállományomban 81 *-i* képzős helynév keletkezett a 13. század második felében pl. *Bodzási* (1252: *Boziasy*, Gy. 1: 400), *Csehi* (284/410: *Cehy*, t., Gy. 1: 608, J. 226), *Csergi* (1294: *Nic. de Chergy* Gy. 1: 294), *Oroszi* (1282: *Vrusi*, J. 310), *Petri* (1281: *Pethiry*, p., HOkl. 88), *Vócsszéki* (1286/XVI.: *Woch Zeky*, t., Gy. 1: 447, 475). A 12. századból származnak a következő *-i* helynévképzős származékok: pl. *Edeci* ([1165 k.]: *Edeci*, pr., Gy. 1: 439), *Köndi* (1156: *Cundi*, Gy. 1: 450), *Saulszéki* (1156: *Saulscekei*, Gy. 1: 475). A 13. században jelennek meg az alábbi névformák: pl. *Bodzási* (1252: *Boziasy*, Gy. 1: 400), *Csergi* (1294: *Nic. de Chergy*, Gy. 1: 294), *Köbli* (1299: *Kubyli*, p., Gy. 1: 115). A vizsgált adatok közül 103 *-i* képzős helynév keletkezett a 14. század elején: *Ácsi* (1330: *Alchy*, v., Gy. 1: 847), *Apáti* (1337 Pp/Pp.Reg.: v. *Appati* alias Nodyarki, Gy. 1: 706), *Árki* (1335/PR.: *Arky*, p., 1326: *Aruky*, t. Gy. 1: 172), *Berki* (1329/394: *Berky*, Gy. 1: 351), *Jánosi* (1317, 1319: *Janusy*, v., Gy. 1: 96), *Vejtí* (1334: *Weytyh*, A. 3: 67).

A fentiek alapján tehát összességében arra mutathatunk rá, hogy az *-i* helynévképző a 13-14. században jellegzetes és gyakori névalkotó elem volt: ez egy olyan helynévadási típus, amely jellegzetes, elterjedt volt az adott korban, hatására sok egyéb név is ilyenné alakult (BÉNYEI 2012: 84). A kései ómagyar korban viszont a használata visszaszorult, de néhány újabb származék létrehozásában még részt vehetett a 15. században is.

5.2. Az *-i* melléknévképzőt tartalmazó helyneveket a diagramon narancssárga színűvel jelöltem. A vizsgált adatállományban 39 adatban található az *-i* melléknévképző. Erről a morfémaról is elmondható, hogy a 13-14. században volt a leggyakoribb a vizsgált intervallumban a használata.

Az első adatok e morfológiai szerepre a 12. század második felében jelentek meg: pl. *Titeli*-[hegy] (1193–96>216, 1193–96>218 PR.: *medietate montis de Titili*, Gy. 1: 202, 241), megjegyzendő viszont, hogy ez a névadat részfordítást mutat, ami még akkor is problematikus valamelyest, hogy a *Titeli* névrésze talán valóban az *-i* melléknévképzőt tartalmazza. Az első biztos adat viszont a vizsgált adatállományban az *-i* melléknévképzőre a *Pécsi út* ([+1235]/350/404: *Pechyuth*, via, Gy. 1: 286, 357) névben látható a 13. századból. Mindenesetre kétségtelen, hogy az *-i*-nek ez a morfológiai szerepe később jelent meg, mint a helynévképzői illetve mint a birtokos személyrag funkciója. A 13. század első felében csupán 6 helynév keletkezett az általam vizsgált adatállományban ezzel a képzőelemmel: pl. *Apáti-völgy* ([+1235]/350/404: *Apat`welgh*, vall., Gy. 1: 285). A 13. század második felében 13

újabb helynévben láthatjuk ezt a morfémat megjeleni: pl. *Baráti-berek* (1275: *Bratiberuk*, nem. Gy. 3: 82, 86, 118), *Gyaki-völgy* (1274: *Gokyvolg*, vall. Gy. 1: 488), *Püspöki-mál* (1279: *Pyspukymal*, loc. Gy. 1: 683). A 14. század első feléből pedig további 15 helynév adatható ezzel az elemmel: *Barátinyárád* (1323: *Barathynarag* [-nyárágy], t. (Gy. 1: 793), *Bényeiszurdok* (1300/321: *Benneyzurduk* Gy. 1: 150), *Hevesi nagyút* (1346: *Hevesynoghuth*, via magna Gy. 3: 56).

A birtokos személyrag kronológiai görbáját szürke színnel jelöltem. A vizsgált adatállományban 73 helynévben található meg ez a morfológiai eszköz. A legkorábbi adatok a 11. század első felében keletkeztek, ám itt is problémát okoz a kronológiai megítélésben az, hogy az oklevél hamis és többszörös másolat: *Kökény kereke* (+1015/+158//403/PR.: *Kuchinkereby* [ɔ: -kereky] (DHA. 73, Gy. 1: 331). A 11. század második feléből adathatóan két helynév tartalmazza ezt az elemet: pl. *Kerek-tó feje* ([1077–95]/+158//PR.: *Kerektovfey*, Gy. 3: 41, 93). A 12. század első feléből nincsenek e körbe vonható adataim, a 12. század második feléből viszont további 4 ilyen nevet adathatóunk a vizsgált adatállományban: pl. *Iszerőfeje* (1192/374/425: *Scereufey*, v., Gy. 1: 354). A 13. század első feléből 7: pl. *Uros fenére* ([1230]/231: *Vros fenerij* ~ *Vrosfenery*, Gy. 1: 237–8). Míg a 13. század második feléből jóval jelentősebb számú 28 ilyen struktúrájú helynevet adathatóunk: pl. *Áj feje* (1255: *Ayfey* [ájfeji], mo. Gy. 1: 98), *Apát réve* (1293: *Apathrevy* ~ *Apathrewy*, loc. Gy. 2: 506), *Derzstelke* (1270/272: *Ders Teluky* [-telüki], v., Gy. 1: 77), *Dolna bérce* (1295: *Dolnaberchy*, mo. Gy. 3: 42, 70). A 14. század elején rögzített források továbbá a *Bekeskereke* (1321/336: *Bekuskerequi*, p., t. Gy. 1: 214), *Csípőtelke* (1313: *Chypewtelyky*, p. Gy. 1: 295), *Egyházbérce* (1341: a qd. monte eccl-e *Eghazbercy* vocato Gy. 3: 372) stb. névformákat. A birtokos személyrag *-i* változatának előfordulási gyakorisága a 13. század második felét követően csökkenő tendenciát mutat (ezt a fenti ábrán is láthatjuk), ami bizonyára azzal van összefüggésben, hogy ebben a szerepben az *-e* variáns vált utóbb általánosabb használatúvá. A másik két morféma továbbra is emelkedő tendenciát mutat a 14. század második felében.

6. Összegzés

Dolgozatomban az *-i* morféma szerepköreit vizsgáltam az Árpád-kor helyneveiben. Igyekeztem bemutatni az *-i* morféma funkcionális sokszínűségét, a helynévképző funkcióját, a birtokos személyragként, illetve a melléknévképzői szerepköreit. Foglalkoztam ezek történetével, illetve funkcionális jellemzőivel. A feldolgozás alapjául 414 helynév korai ómagyar kori adatai szolgált.

A vizsgálat során külön figyelmet szenteltem az egyes morfémák kronológiai jellemzőire. E vizsgálat legfontosabb tanulsága az volt, hogy az *-i* melléknévképzői szerepe valamivel később alakult ki a helynevekben, mint a birtokos személyragként és az *-i* helynévképzőként való jelentkezése. Emellett birtokos személyragként az *-i* korábban visszaszorulni látszik, mint a másik két morfológiai eszköz, ami bizonyára azzal állhat összefüggésben, hogy az adott funkció betöltésére a vele azonos gyökerű, funkciójú *-e* birtokos személyrag vált általánossá. Jellemző ugyanakkor, hogy mind a három morféma a 13-14. században volt a legproduktívabb (a birtokos személyrag funkcióban inkább a 13. század tekinthető a „kulminációs” szakasznak).

Felhasznált irodalom

A. = Anjoukori okmánytár I–VI. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA Bp., 1920.

BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.

BÉNYEI ÁGNES-PETHŐ GERGELY (1988), *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvi elemzése*. Debrecen.

ComBih. = HELLER, GEORG, Comitatus Bihariensis. Die historischen Ortsnamen von Ungarn 20. München, Finnisch-Ugrisches Seminar, 1986.

Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III.*, V. Bp., 1890–1913.

DHA.= GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima 1. 1000–1131*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Negyedik, javított és bővített kiadás. Bp., 1988.

Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.

HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA (1997), *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. I. Abaúj-Csongrád vármegye*. Debrecen.

J. = JAKÓ ZSIGMOND Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, 1940.

KOROMPAY KATALIN (1991), A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történelmi nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 259-282.

KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történelmi tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis 55. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.

LADÁNYI MÁRIA (2007), *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest.

PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.

RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.

RÁCZ ANITA (2016), *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen.

SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188-258.

TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban: *Magyar Nyelvjárások* 33 59–70. http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/xxxiii/mnyj_33.htm).

TÓTH VALÉRIA (2001), *Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2010), Egy sajátos morfológiai jelenség a régi magyar helynévadásban. Az -é birtokjel helynévalkotó szerepéről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 5 17–32.

ZELLIGER ERZSÉBET (1991), A szóösszetétel. . In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 523-552.

